

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΕΣΧΑΤΗ ΛΥΣΗ

Στο συνέδριο που οργάνωσε με θέμα το Εμπόλεμο Βυζάντιο ο αείμνηστος Νίκος Οικονομίδης μετέσχε με ανακοίνωση που είχε τίτλο «Το όπλο του χρήματος»¹. Η ανά χειράς μελέτη σκοπό έχει να επεκτείνει, στη μνήμη του, την θεματική της ανακοίνωσης εκείνης μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο έρευνας της στάσης των Βυζαντινών μπροστά στο δίλημμα Πόλεμος ή Ειρήνη.

Στο τρίτομο έργο του για τον Βυζαντινό Κόσμο ο Louis Bréhier έχει παρατηρήσει τα εξής: *Οι Βυζαντινοί προτιμούσαν πάντοτε τη διπλωματική οδό από την πολεμική επίθεση*². Με την παρατήρηση αυτή συμφωνούν οι περισσότεροι ερευνητές του Βυζαντίου. Έτσι π.χ. ο Hans-Georg Beck γράφει στη μελέτη του για τη Σύγκλητο και το Λαό της Κωνσταντινουπόλεως ότι *όσο εκπληκτικό κι αν ακούγεται αυτό, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία έμεινε κατά τη διαδρομή της ιστορίας της ένα κράτος που απεχθανόταν τον πόλεμο. Στις κρίσιμες, αποφασιστικές φάσεις της ιστορίας της σχεδόν ποτέ δεν ήταν επαρκώς εξοπλισμένη και στις περισσότερες περιπτώσεις χρειάστηκε να συγκεντρώσει και ρίξει στον αγώνα όλες τις δυνάμεις της στο έπακρο. Σε πάρα πολλές περιπτώσεις προσπάθησε να ματαιώσει κάθε επαπειλούμενη πολεμική αναμέτρηση με όλα τα πολλά μέσα της διπλωματίας της και έβλεπε τον πόλεμο στην ουσία μόνον ως την έσχατη λύση (ultima ratio)*³.

Στην ειδική μελέτη του με τίτλο «Αίμα και μελάνη: Κάποιες παρατηρήσεις για τη στάση των Βυζαντινών προς τον πόλεμο και τη διπλωματία», ο John Haldon⁴, γνωστός

1. Το εμπόλεμο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.). Αθήνα 1997, 261-268.

2. L. Bréhier, *Le monde byzantin*, II., *Les institutions de l'empire byzantin*. Paris 1949, [chapitre III: La diplomatie], 281: *La diplomatie était le fondement même de l'État byzantin et contribua encore plus que ses armes à assurer sa survivance... La voie diplomatique était toujours préférée à l'agression, ce qui a valu souvent au gouvernement impérial l'accusation injuste de faiblesse.*

3. H.-G. Beck, *Senat und Volk von Konstantinopel*. [Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil-hist. Klasse]. München 1966, [επανεκδόση στον τόμο του ιδίου, *Ideen und Realitäten in Byzanz*. London 1972, XII], 29.

4. J. Haldon, *Blood and Ink: Some Observations on Byzantine attitudes towards warfare and diplomacy: Byzantine Diplomacy*, έκδ. J. Shepard – S. Franklin. London 1992, 281-294, 285 κ.ε.

για τις έρευνές του σε θέματα τακτικής και στρατηγικής του βυζαντινού στρατού, επιβεβαιώνει την άποψη του Bréhier, ωστόσο προβληματίζεται κατά πόσο η αντιπολεμική αυτή συμπεριφορά μπορεί να αποδοθεί σε ηθικές αξίες ή μόνο σε στρατηγικές επιλογές⁵: *Byzantines en masse have often been credited with being peace-loving on principle, reluctant to fight wars because they disliked the violence and bloodshed which accompanied them. This is perhaps overstated, but it sums up a certain attitude which can be found in some modern literature. And I would argue that this is not only oversimplified and incorrect at a general level, but represents the reverse of the less flattering response of the medieval west, particularly after the eleventh century, on the one hand, and of Enlightenment historians, on the other. According to these traditions, the Byzantines were cowardly, supine, 'effeminate' and treacherous—a point of view which is obviously enough determined by cultural prejudice or misunderstanding more than anything. But in trying to correct this false impression, historians have sometimes given an over-sympathetic and certainly anachronistic response.* Είναι πολύ εύκολο να συμφωνήσει κανείς με τις απόψεις του John Haldon –παρά την παραδοσιακή αγγλοσαξωνική αντικειμενικότητα στη διατύπωση– γιατί πιστεύω ότι οι προκαταλήψεις και οι συλλογικές κρίσεις για την ηθική διαγωγή λαών και προπαντός των κρατών, που προέρχονται είτε από συμπάθεια είτε από αντιπάθεια, δεν διευκολύνουν αλλά αντίθετα συσκοτίζουν το έργο του ιστορικού⁶. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι το Βυζαντινό κράτος δεν αποτελεί εξαίρεση στον γενικό κανόνα ότι οι επιλογές του κρατικού συμφέροντος, η *raison d'état*, δεν άφηνε μεγάλα περιθώρια για να εφαρμοσθούν στην πολιτική πράξη οι ηθικές και αισθητικές αξίες που κυριαρχούσαν στην κοινωνία. Ωστόσο η προτίμηση των Βυζαντινών προς την ειρηνική και όχι την πολεμική διευθέτηση των πολιτικών αντιπαραθέσεων με τους αντιπάλους τους είναι τόσο προφανής, ώστε πρέπει το φαινόμενο αυτό να εξηγηθεί.

Ένας τρόπος για να ερευνήσουμε τη γενικά «φιλειρηνική» στάση του βυζαντινού κράτους είναι αναλύοντας το οικονομικό κόστος του πολέμου σε σύγκριση με την εναλλακτική λύση της ειρηνικής διευθέτησης. Δυο ειδικές μελέτες μας βοηθούν να προσδιορίσουμε πως απαντούσαν οι Βυζαντινοί σε διάφορες εποχές στο δίλημμα «πόλεμος ή ειρήνη». Ο Jan Huk⁷ μελέτησε τις υπάρχουσες πληροφορίες για χρηματικά ποσά τα οποία κατέβαλλαν οι Βυζαντινοί της πρώτης περιόδου στους αντιπάλους τους για να

5. J. Haldon, *Blood and Ink* 285 κ.ε.

6. Ο Haldon δεν τεκμηριώνει την αναφορά του στη σύγχρονη ιστοριογραφία που δήθεν εκθειάζει από υπερβολική συμπάθεια για το Βυζάντιο και με τρόπο αναχρονιστικό. Δεν γνωρίζω σοβαρούς ιστορικούς που να έχουν περιτέσει στο λάθος αυτό.

7. The export of gold from the Roman Empire to barbarian countries from the 4th to the 6th centuries: *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 4 (1985) 79-102.

αποφύγουν τον πόλεμο και να εξαγοράσουν την ειρήνη. Εξάλλου, όπως είδαμε, ο Νίκος Οικονομίδης επεξεργάστηκε τις αντίστοιχες πληροφορίες για την εποχή από τον 9ο έως τον 12ο αιώνα στο άρθρο με τον εύγλωττο τίτλο «Το όπλο του χρήματος»⁸. Ας δούμε μερικούς συγκεκριτικούς αριθμούς που προκύπτουν από τα στοιχεία που έχουν συλλεγεί στις δυο αυτές μελέτες.

Εάν συγκεκριτώσουμε σε ένα γενικό σύνολο τα ποσά που οι πηγές μνημονεύουν ότι κατεβλήθησαν κατά τον 5ο αιώνα από τη βυζαντινή κυβέρνηση στα πλαίσια των συμβατικών της δεσμεύσεων προς συμμάχους ή για την ικανοποίηση νέων ή επιπρόσθετων αξιώσεων επικίνδυνων αντιπάλων προκειμένου να ματαιωθούν πολεμικές επιχειρήσεις των βορείων γειτόνων της, δηλαδή των Γόθων και κυρίως των Ούννων, αλλά και άλλων εθνών, μέσα στο έδαφος των βόρειων επαρχιών της αυτοκρατορικής επικράτειας, όπως τα παραθέτει αναλυτικά ο Πουκ⁹ καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι κατεβλήθησαν συνολικά περίπου 7.000.000 χρυσά νομίσματα. Το ποσό αυτό δεν είναι βέβαια μικρό. Αντίθετα, είναι μεγάλο, ιδιαίτερα αν συγκριθεί με τα χρήματα που την ίδια εποχή κατέβαλλε η κυβέρνηση του δυτικού τμήματος της αυτοκρατορίας για αντίστοιχες ανάγκες. Αλλά η πραγματική σημασία της δαπάνης αυτής μπορεί να αξιολογηθεί με βάση τις γνωστές σε όλους συνέπειες των πολιτικών επιλογών των δυο κυβερνήσεων: Η δυτική κυβέρνηση της αυτοκρατορίας, με την αδυναμία της να καταβάλλει το κόστος της ειρήνης¹⁰, δεν κατόρθωσε να συγκρατήσει τους εχθρούς της εκτός των συνόρων και να ελέγξει τις κινήσεις τους με αποτελεσματικά να κατακλυσθεί από αυτούς, στη συνέχεια να υποχρεωθεί να μοιρασθεί μαζί τους την εξουσία και αργότερα να καταλυθεί από αυτούς. Αντίθετα, η κυβέρνηση της Κωνσταντινουπόλεως κατόρθωσε να απωθήσει τους αντιπάλους και να απαλλαγεί από τον έσχατο κίνδυνο, στον οποίο επίσης είχε περιέλθει. Απλουστευτικά λοιπόν και ίσως με κάποια υπερβολή θα μπορούσε να οδηγηθεί κανείς στο εντυπωσιακό συμπέρασμα ότι η σωτηρία της αυτοκρατορίας στην Ανατολή κατά τη διάρκεια του 5ου αιώνα –σε αντίθεση με την απώλεια της αυτοκρατορίας στη Δύση– κόστισε στο αυτοκρατορικό ταμείο της Κωνσταντινουπόλεως περίπου 7.000.000 νομίσματα!

8. Όπου παραπάνω σημ. 1.

9. Puk, The export of gold 87-89.

10. Πολλές ιστορικές πηγές περιέχουν σφοδρή κριτική προς τον αυτοκράτορα Ονώριο για την ανικανότητά του να αναγκάσει την μυριάδα βαρβάρων που πέρασαν τον Ρήνο και τον Άνω Δούναβη και κατέκλυσαν τις επαρχίες στα πρώτα χρόνια του 5ου αιώνα. Μετά το 455 τα πράγματα της Δύσης ήταν πια σε τελειώς ελεεινή κατάσταση, γιατί κατά την άλωση και δήωση της Ρώμης οι Βάνδαλοι έλαβαν ολόκληρο το αυτοκρατορικό ταμείο: *Χρυσού τε και τῶν ἄλλων βασιλέως κτημάτων πολὺ τι χρῆμα ἐν ταῖς ναυσὶν ἐνθήμενος ἐς Καρχηδόνα ἔπλει (Γιζέρχως), οὕτε χαλκοῦ οὕτε ἄλλου ὄτουσιν ἐν τοῖς βασιλείοις φεισάμενος: Προκόπιος, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, III 5, 1-3.*

Από αντίστοιχες μετρήσεις του Πυκ για τον 6ο αιώνα, όταν το Βυζάντιο αντιμετώπιζε κυρίως τον μεγάλο κίνδυνο από την Ανατολή, από το νεοπερσικό κράτος των Σασανιδών, προκύπτει ότι το αυτοκρατορικό ταμείο κατέβαλε στους Πέρσες συνολικά περίπου 5.000.000 νομίσματα¹¹. Εξάλλου η ματαίωση των επιδρομών των Αβάρων στο δεύτερο μισό του 6ου και κατά το πρώτο τέταρτο του 7ου αιώνα και ως το 626, δηλαδή ως την ανεπιτυχή αβαρακο-περσική πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως, κόστισε συνολικά περίπου 6.000.000 νομίσματα¹². Έχει επίσης υπολογισθεί από τον Οικονομίδη, ότι στην περίοδο από τα τέλη του 8ου και ως τον 10ο αιώνα (δηλαδή μέσα σε περίπου δυο αιώνες) η αυτοκρατορία κατέβαλε στους Άραβες συνολικά και χοντρικά το ποσό των 7.500.000 νομισμάτων¹³.

Τα ποσά αυτά αποκτούν την πραγματική τους σημασία εάν τα συγκρίνουμε με δαπάνες πολεμικών επιχειρήσεων. Ως συγκριτικά μεγέθη μπορούμε να μνημονεύσουμε επιλεκτικά τα εξής στοιχεία. Μόνη η ανεπιτυχής εκστρατεία του Λέοντος Α' κατά των Βανδάλων το 468 στοίχισε στο κράτος περίπου 7.500.000 χρυσά νομίσματα¹⁴. Είναι δε ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι σύμφωνα με τον Ιωάννη Λυδό τα χρήματα αυτά υπήρχαν στο αυτοκρατορικό ταμείο από την εποχή που προβλέπονταν τακτές καταβολές προς τον Αττίλα, τον της *οίκουμένης πολέμιον*, που όμως είχε πεθάνει το 454¹⁵! Εξάλλου, η ανεπιτυχής εκστρατεία του 911 για την ανάκτηση της Κρήτης στοίχισε 240.000 νομίσματα¹⁶ ενώ εκείνη του 949, πάλι για την ανάκτηση της Κρήτης, στοίχισε 225.000 νομίσματα¹⁷. Τα στοιχεία αυτά δεν είναι βέβαια οπωσδήποτε ακριβή, αφού προέρχονται από πηγές ποικίλης αξιοπιστίας¹⁸. Είναι όμως ενδεικτικά των μεγεθών και κατά τούτο αξιοποιήσιμα για την γενική εικόνα προς τη διαμόρφωση της οποίας αποβλέπει η προκειμένη έρευνα του θέματος.

11. The export of gold 90-92.

12. Πυκ, The export of gold 93. Πρβλ. W. Pohl, *Die Awaren*. München 1988, 180-181.

13. Το όπλο του χρήματος 263-264.

14. Το ποσό προκύπτει κατά τους υπολογισμούς του J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, I. London 1924, 335. Πρβλ. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*. Cambridge 1985, 221.

15. *De magistratibus* III 43, σελ. 200, 8-11 Bandy.

16. Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος 267.

17. Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος 267. Διαφορετικό προσδιορισμό της δαπάνης για την εκστρατεία αυτή προτείνει ο Chr. Makrypoulas, *Byzantine expeditions against the Emirate of Crete*, c. 825-949: V. Christides – Th. Papadopoulos (eds.), *Proceedings of the sixth international congress of Graeco-Oriental and African Studies*. Nicosia 2000, 347-362, 354, σημ. 39.

18. Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος 264: «Βέβαια τίποτε δεν μας βεβαιώνει πως οι αριθμοί αυτοί είναι ακριβείς».

Πρέπει ωστόσο να προσθέσω ότι τα χρηματικά ποσά που ανέφερα ως δαπάνες για την εξασφάλιση της ειρήνης, υπολογιζόμενα χονδρικά και σε ετήσια βάση, αποτελούν όχι παραπάνω από περίπου το ένα δέκατο (1/10) των ετήσιων κρατικών εσόδων της αυτοκρατορίας από τη φορολογία. Από πληροφορίες που συνέλεξε ο László Várady υπολογίζεται για τον 5ο αιώνα ότι η διατήρηση σε σχετική ετοιμότητα της πλήρους πολεμικής μηχανής μεγέθους 250.000 ανδρών στοίχιζε ετησίως περίπου 3.800.000 νομίσματα¹⁹. Σημειώνω ακόμη ότι ο Alexander Demandt ανεβάζει τα ετήσια έξοδα του στρατού της εποχής του Ιουστινιανού σε 5.000.000, ενώ το σύνολο των κρατικών εσόδων ετησίως υπολογίζει σε 7.000.000²⁰. Επίσης γνωρίζουμε ότι πεθαίνοντας ο αυτοκράτορας Μαρκιανός το 457 άφησε στο ταμείο 7.200.000 νομίσματα για χορηγίες προς τους Ούννους²¹, ενώ ο Αναστάσιος Α΄ εντυπωσίασε τους συγχρόνους του με το μεγάλο ποσό των 23.000.000 νομισμάτων που είχε αποθησαυρίσει και το οποίο ο διάδοχός του Ιουστίνος αύξησε κατά 4.000.000²². Εξάλλου για τη μέση περίοδο γνωρίζουμε ότι ο Θεόφιλος άφησε στο κρατικό ταμείο το ποσό των 7.000.000 και ο Βασίλειος Β΄ –παρά τους μακρούς και εξοντωτικούς πολέμους του– κληροδότησε τους διαδόχους του με το ποσό των 15.000.000 νομισμάτων²³. Οι πηγές παραδίδουν συνήθως τις πληροφορίες αυτές για να χαρακτηρίσουν τη δημοσιονομική πολιτική των αυτοκρατόρων, αλλ' έμμεσα αποκαλύπτουν το αίσθημα ασφάλειας που δημιουργούσε η καλή κατάσταση του κρατικού ταμείου προκειμένου να αντιμετωπισθούν οι εξωτερικοί εχθροί είτε με πολεμική δράση είτε με τη μέθοδο της εξαγοράς της ειρήνης δεδομένου ότι, κατά τους υπολογισμούς του Demandt, για τις ανάγκες του στρατού συνήθως καταναλώνονταν τα πέντε έβδομα των δημόσιων εσόδων. Κατά τους ίδιους υπολογισμούς μόλις 250.000 νομισμάτων ήταν η ετήσια επιβάρυνση από τις χορηγίες προς τους βαρβάρους²⁴, δηλαδή έφτανε μόλις το 3,5% του κρατικού προϋπολογισμού!

Με βάση τα στοιχεία αυτά καταλήγουμε στο κατ' ανάγκη γενικό και αόριστο, αλλά μάλλον εντυπωσιακό συγκεντρωτικό αποτέλεσμα ότι η εξαγορά της ειρήνης στοίχιζε στο αυτοκρατορικό ταμείο περίπου 8 ως 10 φορές φτηνότερα από τη διεξαγωγή του πολέμου. Το αποτέλεσμα αυτό είναι από μόνο του εντυπωσιακό, γίνεται όμως καταλυ-

19. Contributions to the Late Roman Military Economy and Agrarian Taxation: *Acta Archaeologica* 14 (1962) 436.

20. *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian (284-565 n. Chr.)*. München 1989, 238 κ.ε.

21. Ίωάννης Λυδός, *De magistratibus* III 43 (βλ. παραπάνω, σημ. 14).

22. Κατά τον –μάλλον αναξιόπιστο– ισχυρισμό του Προκοπίου, *Ανέκδοτα* 19, 7.

23. Ν. Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος 265 κ.ε. Βλ. για τα στοιχεία αυτά και Hendy (όπως σημ. 13), 225.

24. *Die Spätantike* 238.

τικό όταν στην επιβάρυνση του κράτους από τον πόλεμο συνυπολογίσουμε (α) τις ζημιές που προκαλούσαν οι καταστροφές και οι λεηλασίες των πόλεων και της υπαίθρου κατά τις επιδρομές και από τις στρατιωτικές δυνάμεις των στρατών κατοχής αλλά και (β) τη ζημία στο εμπόριο, και φυσικά (γ) την απώλεια σε ανθρωπίνες ζωές όπως και (δ) τις δαπάνες που ακολουθούσαν για την εξαγορά των αιχμαλώτων²⁵. Ως ένα παράδειγμα αναφέρω την εκστρατεία των Περσών στη Συρία το 540, η οποία επέφερε την δήμευση και την καταστροφή πολλών σημαντικών πόλεων, μεταξύ των οποίων της Αντιόχειας και της Βηρυτού, τον εξανδραποδισμό πολλών κατοίκων, που σύρθηκαν στην αιχμαλωσία και χάθηκαν στην Περσία ως δούλοι, αλλά εκτός αυτών και τη συναποκομιδή 72.000 νομισμάτων σε χρυσά που ο Χοσρόης είχε θέσει ως στόχο του από την αρχή της εκστρατείας²⁶.

Εάν οι υπολογισμοί αυτοί είναι ως έναν βαθμό αποδεκτοί, φαίνεται καθαρά ότι η εξαγορά της ειρήνης, ή η καταβολή «λύτρων ειρήνης» ήταν για τη βυζαντινή κυβέρνηση μονόδρομος, η εγκατάλειψη του οποίου στοίχιζε πολύ ακριβά. Γι'αυτό φυσικά η βυζαντινή κυβέρνηση γνώριζε ότι όφειλε να αποφύγει τον πόλεμο πάση θυσία. Πρέπει ωστόσο να τονίσουμε ότι όλα τα παραπάνω στοιχεία αφορούν την επιβάρυνση από αμυντικούς πολέμους. Οι επιθετικοί πόλεμοι, που, όπως θα δούμε, σπάνια εντάσσονταν στις επιδιώξεις των Βυζαντινών, ήταν ίσως δαπανηρότεροι σε καθαρώς στρατιωτικές δαπάνες, συνδεόταν όμως με την προοπτική του οικονομικού κέρδους που θα έφερνε η νίκη, δηλαδή τα λάφυρα και τη φορολογική εκμετάλλευση των ανακτημένων ή κατακτημένων περιοχών²⁷. Θυμίζω ότι η επιτυχής αποπεράτωση του πολέμου του Καρόλου του Μεγάλου κατά των Αβάρων το 796 επισώρευσε στο ταμείο των Φράγκων έναν *thesaurus inestimabilis*, που μεταφέρθηκε «πάνω σε 15 άμαξες, φορτωμένες με χρυσό, άργυρο και μεταξωτά υφάσματα»²⁸. Με τον τεράστιο αυτόν θησαυρό ο Κάρολος ενίσχυσε σημαντικά τις επισκοπές και τα μοναστήρια του βασιλείου του και ουσιαστικά χρηματοδότησε τη λεγόμενη καρολίδεια αναγέννηση των γραμμάτων και των τεχνών στη λατινική Δύση, φαίνεται όμως ότι αξιοποίησε την οικονομική άνεση, που απροσδόκητα απέκτησε, και στις εκστρατείες του για την κατάκτηση της Σαξωνίας και την βο-

25. Επιπροσθέτως πρέπει να υπολογίσουμε ότι ένα σημαντικό μέρος των χρημάτων που λάμβαναν οι αντίπαλοι έσπευδαν να τα εξοδεύσουν στις βυζαντινές αγορές, που ήταν οργανωμένες στη μεθόριο. Πρβλ. Οικονομίδης, Το όπλο του χρήματος 264, σημ. 10.

26. Προκόπιος, *Υπέρ των πολέμων* II 6, 25. Πρβλ. Iluk, The export of gold 92, όπου πίνακας με τα έσοδα των Περσών από την εξαγορά της ελευθερίας επτά πόλεων της Συρίας.

27. Η προοπτική αυτή δεν άφηγε περιθώριο για την ιδέα ενός «ολοκληρωτικού» πολέμου, όπως τον γνωρίσαμε κατά τον 20ο αιώνα. Βλ. E. Chrysos, Vernichtungskriege im 6. Jahrhundert: *Krieg im Mittelalter*, ed. H.-H. Kortüm. Merlin 2001, 45-58.

28. *Annales regni Francorum*, a. 796 κα Einhardi, *Vita Karoli* 13. Πρβλ. Pohl, *Die Awaren* 181 κ.ε.

ρειοανατολικής Ισπανίας. Εξάλλου μετά την τελική, επιτυχή εκστρατεία για την ανάκτηση της Κρήτης το 961 ο Νικηφόρος Φωκάς συνέλεξε και μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη όπου και επέδειξε κατά τον θρίαμβό του στους εντυπωσιασμένους πολίτες έναν πλούτον *ἀμύθητον και ὄλβον πλείστον και ἀνεξάντηλον*²⁹. Αντίστοιχα μεγάλο ήταν φυσικά ἔκτοτε το κέρδος της αυτοκρατορίας από τη φορολογία της εύφορης Κρήτης. Με τον θησαυρό στη διάθεσή του ο Νικηφόρος Φωκάς, από το 963 ως αυτοκράτωρ, είχε την οικονομική δυνατότητα να διεξαγάγει τον επιθετικό του πόλεμο για την ανάκτηση της Συρίας.

Ωστόσο η πολιτική της εξαγοράς της ειρήνης δεν ήταν αυτονόητη και χωρίς σοβαρά μειονεκτήματα. Είχε τρεις συγκεκριμένες σοβαρές όψεις, που πρέπει να περιγραφούμε: α) την οικονομική όψη, την οικονομική επιβάρυνση. Κατ' αρχήν πρέπει να σημειωθεί ότι η πολιτική της καταβολής «λύτρων ειρήνης» δεν δημιουργούσε σταθερά και προβλέψιμα οικονομικά μεγέθη. Παρ' όλον ότι οι συμφωνίες κλείνονταν για περισσότερα, συχνά για 30 έτη, συνήθως η ισχύς τους δεν διαρκούσε τόσο πολύ, γιατί οι γείτονες, στους οποίους η αυτοκρατορική κυβέρνηση συμφωνούσε να καταβάλλει ετήσιες χορηγίες³⁰, κατά κανόνα δεν αρκούσαν στα υπεσχημένα, αλλά διεκδικούσαν διαρκώς περισσότερα, ενισχύοντας τις απαιτήσεις τους με κινήσεις στο στρατιωτικό πεδίο, δηλαδή με επιδρομές ή απειλή επιδρομών, ή στο διπλωματικό πεδίο με πραγματικές ή ειρηνικές συνεννοήσεις-συμμαχίες με άλλους αντιπάλους της αυτοκρατορίας. Έτσι π.χ. οι Ούννοι πέτυχαν μέσα σε λίγα χρόνια κατά το δεύτερο τέταρτο του 5ου αιώνα να εκβιάσουν επανειλημμένως την κυβέρνηση για να αυξήσουν τις χορηγίες με αποτέλεσμα μέσα σε 50 χρόνια να εξαπλασιάσουν τα έσοδά τους από τις χορηγίες³¹. Αντίστοιχη είναι η ανιούσα κλίμακα χορηγιών προς τους Αβάρους. Με την πρώτη σχετική συμφωνία τους με το Βυζάντιο το 574 οι Άβαροι συμφώνησαν να λαμβάνουν ετησίως 80.000 χρυσά νομίσματα. Η συμφωνία ανανεώθηκε το 582 με το ίδιο ποσό. Όμως ήδη το 585 το ποσό ανήλθε στις 100.000 νομίσματα και το 598 ανέβηκε στις 120.000. Οι επιτυχίες των Αβάρων στο πεδίο της μάχης τους επέτρεψε ήδη το 604 να επιβάλουν αύξηση του

29. *Πλείστον γάρ και ἀνεξάντηλον τῶν Κρητῶν λέγεται πόλιν ἔνδον τὸν ὄλβον παρακατέχειν, ἐπὶ σιγῆν οὐχ ἤκιστα εὐμερῆσσαν, εὐμενοῦς τε καὶ μελιχίου πειραθείσαν τῆς τύχης... καὶ τῶν τοιούτων ἐπιτηδευμάτων ἀποθησαυρίσαι πλοῦτον ἀμύθητον*: Λέοντος Διακόνου, *Ἱστορία* II, 8, σελ. 27, 11-19. Πρβλ. D. Tsougarakis, *Byzantine Crete. From the 5th Century to the Venetian Conquest*. Athens 1988, 72.

30. O R. Blockley, *East Roman Foreign Policy. Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius*. [ARCA 30], Melksham 1992, 108, επισημαίνει εύστοχα την προτίμηση των Βυζαντινών να αποφεύγεται, για λόγους ευνόητους, η μεία των χορηγιών στα κείμενα της συνθηκών ειρήνης.

31. Συνολικά οι Ούννοι εισέπραξαν από το 422 (περίπου 25.000 ετησίως) ως το 474 (περίπου 150.000 ετησίως) περίπου 4.000.000 νομίσματα. Βλ. Σχετικό πίνακα στου Pluk, *The export of gold 87 π.ε.* Pluk, *The export of gold 87 π.ε.*

ποσού στις 140.000 ή 150.000, ίσως στις 160.000 νομίσματα. Όμως το 619 το ποσό φαίνεται ότι ανήλθε στις 180.000 και, τέλος, το 623 κατέληξε στο εκπληκτικό ύψος των 200.000³². Τέλος, στην επιβάρυνση από τις τακτές και έκτακτες χορηγίες προς τους βαρβάρους πρέπει να προστεθεί το κόστος των περιβόητων «προσωπικών» δώρων με τη μορφή πολύτιμων αντικειμένων, κοσμητικών ή χρηστικών, που προσέφεραν οι αυτοκράτορες σε κάθε περίπτωση στους ξένους ηγεμόνες και στους συνεργάτες τους³³. Όπως δείχνει το παράδειγμα που ακολουθεί, συχνά τα δώρα προκαλούσαν διπλωματικές περιπλοκές αλλά και γίνονταν αιτία μείωσης του κύρους της αυτοκρατορίας, όπως όταν οι αποδέκτες των δώρων εκμεταλλεύονταν τη χειρονομία της δωρεάς για να προσβάλουν τον δωρητή τους με περισσή αλαζονεία. Η παροχή δώρων περιείχε τον πρόσθετο κίνδυνο να θεωρηθεί ως κεκτημένο δικαίωμα από τους αποδέκτες και να απαιτείται η επανάληψή τους³⁴.

Ένα παράδειγμα αρκεί για να δούμε τις συχνά επαισούντες ταπεινώσεις που υπο-

32. Βλ. πίνακα των επίσημων χορηγιών προς τους Αβάρους στο Pohl, *Die Awaren* 502, και ιστορική ανάλυση στις σελίδες 180 κ.ε. Υπολογίζεται ότι συνολικά οι Άβαροι εισέπραξαν από το 574 ως το 626 περίπου 6.000.000 νομίσματα. Βλ. τους διαφορετικούς υπολογισμούς των Kollautz, Kovacevic και Deér στον Iluk, *The export of gold* 93. Μετά την ανεπιτυχή πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Αβάρους και τους Πέρσες το 626, οι Άβαροι φαίνεται ότι δεν απέσπασαν άλλα χρήματα. Στο συμπέρασμα αυτό κατέληξε πρόσφατα και ύστερα από πολλή συζήτηση η έρευνα των βυζαντινών νομισμάτων που έχουν βρεθεί σε θησαυρούς και σε τάφους Αβάρων στην ευρύτερη περιοχή που κατείχαν βορειώς του Δουνάβειου κατά τον 7ο και 8ο αιώνα. Βλ. J. Smedley, *Seventh-century Byzantine coins in southern Russia and the problem of light weight solidi*: W. Hahn – W. E. Metcalf, (eds.), *Studies in Early Byzantine Gold Coinage*. [Numismatic Studies no. 17], New York 1988, 111-130. Η δραματική μείωση του αριθμού των νομισμάτων, ενισχύει τελικά το υποθετικό αυτό συμπέρασμα, υποθετικό δεδομένου ότι οι πηγές σιωπούν για ενδεχόμενη βυζαντινο-αβαρική συνθήκη ειρήνης μετά το 626.

33. Από την πλούσια βιβλιογραφία βλέπε τώρα κυρίως τη μονογραφία της Ένα Garam, *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. [É. Garam – T. Vida (eds.), *Monumenta Avarorum Archaeologica* 5], Budapest 2001 και την λίγο παλαιότερη του Ρ. Somogyi, *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. [Monographien aus Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5], Wien 1997 καθώς και τα άρθρα των F. Daim, “Byzantinische” Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts: F. Daim, (ed.), *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*. [Monographien aus Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7], Wien 1999, 77-204 και του A. Kiss *Die “barbarischen” Könige des 4.-7. Jahrhunderts im Karpatenbecken, als Verbündeten des römischen bzw. byzantinischen Reiches*: *Communicationes Archaeologicae Hungariae*. Budapest 1991, 115-128. Πρβλ. και την ιστορική ανάλυση των αρχαιολογικών δεδομένων από τον W. Pohl, *Die Awaren* 178-185.

34. Στις βυζαντινο-περσικές διαπραγματεύσεις του 561 ο πέρσης πρέσβης ζήτησε ο φύλαρχος των Σαρακηνών να λάβει ένα σημαντικό χρηματικό δώρο με το επιχείρημα ότι ένα τέτοιο δώρο είχε εισπράξει και ο προκατόχός του. Ο βυζαντινός πρέσβης απάντησε ότι *τον ήγεμόνα (των Σαρακηνών)*

χρεωνόταν να ανεχθεί η βυζαντινή κυβέρνηση. Μετά την άλωση του Σιρμιού από τους Αβάρους και την άνοδο στον αυτοκρατορικό θρόνο του Μαυρικίου οι διαπραγματεύσεις οδήγησαν στην υπογραφή συμφωνίας ειρήνης. Ο Θεοφύλακτος Σιμοκάτης παραδίδει εντυπωσιακές πληροφορίες για τη συμπεριφορά του Αβάρου ηγεμόνα, ο οποίος καθόρισε το ύψος των ετήσιων χορηγιών στο ύψος 80.000 χρυσών νομισμάτων, που όμως καταβλήθηκαν σε αργυρά νομίσματα και υφάσματα. Απαίτησε εν συνεχεία να του προσφερθεί ένας ελέφαντας, που όμως τον απέπεμψε αμέσως μόλις τον έλαβε και ζήτησε να λάβει αντ' αυτού ένα χρυσό κρεβάτι. Όταν όμως κατασκευάστηκε το χρυσό κρεβάτι στα αυτοκρατορικά εργαστήρια και του εστάλη, το επέστρεψε και αυτό ως φτηνό και απαράδεκτο δώρο και απαίτησε αύξηση της χορηγίας κατά 20.000 νομίσματα³⁵! Τελικά και παρ' όλα αυτά οι Άβαροι προχώρησαν στην κατάληψη και την καταστροφή της Σιγγηδόνος³⁶! Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει τα στοιχεία αυτά ο Θεοφύλακτος και καυτηριάζει την αλαζονική συμπεριφορά των Αβάρων, αποκαλύπτει έμμεσα την έντονη δυσφορία του και μας επιτρέπει να υποθέσουμε τα αισθήματα του ταπεινωμένου αυτοκράτορα Μαυρικίου στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του και ίσως έτσι να εξηγήσουμε το πείσμα με το οποίο επέμενε να αντιμετωπίσει τους Αβάρους, πείσμα που όμως απέβη, ως γνωστόν, μοιραίο για τον ίδιο και την βασιλεία του³⁷.

β) Η δεύτερη όψη είναι στρατηγικού χαρακτήρα και αναφέρεται στο μειονέκτημα που παρουσιάζει κατά κανόνα η αμυντική έναντι της επιθετικής πολιτικής. Η διαρκής διάθεση να επιλέγουν τον ειρηνικό διακανονισμό αντί της πολεμικής αναμέτρησης οδηγούσε τους Βυζαντινούς στην απώλεια του πλεονεκτήματος να έχουν εκείνοι την πρωτοβουλία των κινήσεων έναντι των επιθετικών γειτόνων, οι οποίοι, για να επιβάλλουν τις απαιτήσεις τους, ξεκινούσαν με ευκίνητες δυνάμεις τις επιδρομές στο αυτοκρατορικό έδαφος και συχνά έφταναν αβίαστα ως τα τείχη της ίδιας της Κωνσταντινούπολης. Γράφει σχετικά ο ιστορικός Αγαθίας, που ήταν βέβαια αντίθετος με την πολιτική ειρηνικών συμβιβασμών του Ιουστινιανού: *Ἐς τοῦτο γὰρ τύχης τὰ Ῥωμαίων πράγματα ἠληλάκει, ὡς ἐν αὐτῇ δήπου τῇ περιοικίδι τῆς βασιλίδος πόλεως τοιαῦτα δεινὰ πάσχειν ὑπὸ βαρβάρων σφόδρα ὀλίγων. Τοῖς δὲ οὐ μέχρι τούτων ἐτελεύτα τὸ*

δωρεῶν τι ἀγράφω και ὅσω ἂν ἐβούλετο χρυσίω και δηνίκα ὁ καθ' ἡμᾶς ἐφιλοτιμεῖτο δεσπότης: Μένανδρος Προτίκτωρ, αποσπ. 6,1, σελ. 292-694 Blockley. Εξάλλου κατά την ακρόαση της αντιπροσωπείας των Αβάρων ενώπιον του Ιουστίνου Β' το 565 ο αυτοκράτορας απέρριψε το αίτημα καταβολής της χορηγίας που κατέβαλλε ο Ιουστινιανός με το επιχείρημα ότι η χορηγία ήταν *ἔρνος δουλείας* και όχι φορολογία, Μένανδρος Προτίκτωρ, αποσπ. 8, σελ. 94, 56 Blockley.

35. Θεοφύλακτος Σιμοκάτης, *Ἱστορία*, I 3, 7-13.

36. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* 253, 8.

37. O W. Pohl, *Die Awaren*, 212, αναλύει με διεισδυτική ευαισθησία τον κώδικα συμπεριφοράς των βαρβάρων κατά τη διεκδίκηση και την παραλαβή των δώρων και των χορηγιών.

θράσος, ἀλλ' ὁδῶ ἴοντες εἶσω τῶν μακρῶν ὀνομαζομένων τειχῶν ῥαδίως παρηλθον καὶ τοῖς ἔνδον φρουροῖσι ἐπέλαζον³⁸. Η επιλογή της στρατηγικής αμυντικής, που πρώτος εγκαίνιασε συστηματικά ο Διοκλητιανός, προϋπέθετε βέβαια μεγάλο βάρθος ανασχετικών μέσων και έργων, αλλά και αντίστοιχα στρατιωτικά σώματα με ανάλογη διάθροση, οπλισμό και εκπαίδευση³⁹.

γ) Η τρίτη όψη συνδέεται με το κύρος της αυτοκρατορίας μεταξύ των ξένων δικεικτων βυζαντινών εδαφών. Η εικόνα ενός μεγάλου και πανίσχυρου κράτους που όμως αρνείται να επιδείξει τη δύναμη των όπλων του, αλλά πάντοτε αναζητεί τρόπους συμβιβαστικών λύσεων που αποβλέπουν στην ικανοποίηση των απαιτήσεων των εχθρών του δεν είναι κολακευτική στα μάτια των ίδιων των αντιπάλων που κατά κανόνα ό,τι έχουν στη ζωή τους είναι τα όπλα τους. Έτσι π.χ. ο Μένανδρος παρουσιάζει τους πρέσβεις των Αβάρων να ζητούν ακρόαση από τον Ιουστίνο Β' το 565 για να διερευνηθούν αν θα μπορούσαν να εκμεταλλευθούν την παραδοσιακή «ραθυμία» και «αμέλεια» των Βυζαντινών προς ίδιον όφελος⁴⁰. Γίνεται λοιπόν κατανοητό ότι η αμυντική πολιτική ήταν βλαπτική για το κύρος της αυτοκρατορίας στα μάτια των ξένων, που με τον τρόπο αυτόν εμφανιζόταν ευάλωτη σε πιέσεις και εκβιασμούς και εξέτρεφε την αλαζονική συμπεριφορά των βαρβάρων⁴¹. Αυτό το γνώριζαν βέβαια καλά οι Βυζαντινοί, οι οποίοι απέφευγαν, όπως θα δούμε, να δώσουν στη συναλλαγή την εικόνα εξάρτησης και υποτέλειας από τους απαιτητές και αποδέκτες των χορηγιών, ενώ, όταν προσφερόταν η ευκαιρία, ανέφεραν τον περίφημο στίχο, με τον οποίο ο Βεργίλιος είχε υμνήσει επιγραμματικά και προγραμματικά την πολιτική της Ρώμης προς τους βαρβάρους στα χρόνια της μεγάλης ακμής, ότι δηλαδή *τοῖς τῶν οἰκειῶν προγόνων ἔχνεσιν ἀκολοθεῖν, οἷς ἔθος φεῖδεσθαι μὲν τῶν ὑπηκόων καταγωνίζεσθαι δὲ τῶν ἀντιπαττομένων*⁴² γνωρίζοντας βέβαια πολύ καλά ότι στο μεταξύ τα πράγματα είχαν αλλάξει ριζικά.

Η επίγνωση της πραγματικότητας αυτής είχε σημαντικές συνέπειες στην οργάνωση του κράτους και τη συμπεριφορά του προς τους γείτονες. Πρώτον, καθόριζε ότι η αυτο-

38. Ἀγαθίας, *Ἱστοριῶν* Ε 13, 5].

39. E. N. Luttwak, *The grand strategy of the Roman Empire*. Baltimore 1976, 127 κ.ε. και W. Kaegi, *Some Thoughts on Byzantine Military Strategy*. Brookline 1983.

40. Απόσπ. 8, σελ. 92, 9 Blockley: *Εἴ γε οὐκ ἄλλως ἐνείη δῶρα λαμβάνειν αὐτοῖσι καὶ τῇ Ῥωμαίων ῥαθυμίᾳ ἐπεντροφᾶν καὶ τὸ ἀμελὲς αὐτῶν οἰκειῶν τίθεσθαι κέρδος*.

41. Την επίπτωση αυτή στο κύρος της αυτοκρατορίας επισημαίνει ο W. Pohl, *Die Awaren* 211.

42. Πέτρος Πατριός, απόσπ. ιβ'. Είναι προφανής αναφορά στον κλασικό στίχο του Βιργιλίου, *Aen.* 6, 853: *parcere subiectis et debellare superbos*. Παράλληλη είναι βέβαια η αναφορά των *Παρομιῶν* 3, 34 στη στάση αυτή ως στάση θεική: *Κύριος ὑπερηφάνους ἀντιτάσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν*, που επαναλαμβάνεται αυτολεξεί στην Ἐπιστολή Ἰακώβου 4, 6 και στην Α' Ἐπιστολή Πέτρου 5, 5. Ωστόσο η φράση *τοῖς τῶν οἰκειῶν προγόνων ἔχνεσιν* παραπέμπει στους αρχαίους Ρωμαίους.

κρατορία δεν θα είχε σχέδια για επεκτατικούς πολέμους, αλλά θα περιόριζε τους στρατιωτικούς στόχους της στην υπεράσπιση της επικράτειάς της, αφού, όπως είδαμε, η εξαγορά της ειρήνης μπορεί να σχεδιασθεί και να επιχειρηθεί ως μέτρο αμυντικό, όχι επιθετικό. Δεύτερον, για να είναι αποτελεσματική η πολιτική ειρήνης ή εξαγοράς της ειρήνης όφειλε η αυτοκρατορία να περιβάλλεται από έναν αμυντικό στρατιωτικό θώρακα αρκετά αποτελεσματικό, ώστε η προσφερόμενη τιμή της ειρήνης να βρίσκεται σε ισοζύγιο με την προσδοκώμενη φθορά ή καταστροφή του εχθρού αν τελικά αυτός αποφάσιζε να αρνηθεί την προσφορά. Με άλλα λόγια, η πολιτική της ειρήνης δεν καθιστούσε τον στρατό περιττό, αλλ' απλώς προσδιόριζε το είδος της οργάνωσης, της τακτικής και του οπλισμού του και φυσικά μετέθετε το κέντρο βάρους της αναμέτρησης από τα όπλα στη διπλωματία, «πραγματικές λόγχες στις αργυρές»⁴³ ή, όπως είδαμε ότι γράφει ο John Haldon, «από το αίμα στη μέλανη», αλλά και, όπως πρέπει να προσθέσουμε παραλλάσσοντας τον τίτλο του άρθρου του Οικονομίδη, από τα «όπλα στο χρήμα». Τρίτον, η εξαγορά της ειρήνης προϋποθέτει τη δυνατότητα του ταμείου να πληρώνει σε χρήμα το ποσό της εξαγοράς χωρίς περιττές και επικίνδυνες καθυστερήσεις ή παλιωδιές, που οδηγούν τους απαιτητές σε απόγωση και σε επιθέσεις απελπισίας⁴⁴. Τέταρτον, ήταν δεδομένη η ρωμαϊκή παράδοση και ιδεολογία, που απαιτούσε ο αυτοκράτορας να έχει ως πρώτη αρετή τη στρατιωτική δεινότητα και τη νίκη στο πεδίο της μάχης, να είναι νικητής και τροπαιούχος⁴⁵ όπως θέλουν οι επίσημοι αυτοκρατορικοί τίτλοι, και όχι «ειρηνοποιός». Ίσχυε άλλωστε η αρχή, που διετύπωσε ο Βεγέτιος, ότι «αν θέλεις την ειρήνη να προετοιμάζεσαι για τον πόλεμο»⁴⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο όρος «ειρηνικός» ως αυτοκρατορικό προσωνύμιο δεν επικράτησε ως τίτλος και, όταν χρησιμοποιείται, αφορά στην ικανότητα του βασιλέως να επιλύει εσωτερικές, συνήθως θρησκευτικές έριδες⁴⁷. Όμως για να γίνει αποδεκτή η αντίθετη προς το αξίωμα αυτό πολιτική της εξαγοράς της ειρήνης, ήταν απαραίτητο να γίνει η ιδεολογική επεξεργασία

43. Γ. Κόλλιας, Βυζαντινή διπλωματία: Πολιτική Επιθεώρηση 3 (Αθήνα 1946) 1-12.

44. Αρκεί ένα παράδειγμα: Η εξέγερση των Βησιγόθων, που είχαν εισέλθει στην αυτοκρατορία το 376, και η επελθούσα καταστροφή της μάχης της Αδριανουπόλεως, κατά την οποία σκοτώθηκε και ο αυτοκράτορας Ουάλης, οφειλόταν στην ιδιοτελή και επιτόλαιη συμπεριφορά των στρατιγών. Βλ. Αμμιανός Μαρκελλίνος, *Res gestae* XXXI 4, 9-11. Πρβλ. Εϋ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*. Θεσσαλονίκη 1972, 129 κ.ε.· H. Wolfram, *History of the Goths*. Berkeley 1987, 119 κ.ε.

45. M. McCormick, *Eternal Victory*. Cambridge 1986.

46. *Vegetii Epitoma rei militaris, praef.: Igitur qui desiderat pacem, praeparet bellum*.

47. Για τη χρήση του τίτλου στην επίσημη αυτοκρατορική titulοφορία βλ. G. Rösch, «*Όνομα βασιλείας. Studien zum offiziellen Gebrauch der Kaisertitel in spätantiker und frühbyzantinischer Zeit*». Wien 1978, 49. Πρβλ. Sp. Troianos, *La paix comme bien légal protégé à Byzance: Προσφορά στον Ηλία Κρίστη*. Αθήνα 1995, 603-609.

της και η κατάλληλη προβολή της στον λαό και κυρίως στον στρατό, ο οποίος καλλιεργούσε τη σχετική νοστοροπία του ιδανικού της ανδρείας, ως φυσικής αρετής, δηλαδή της σωματικής ρώμης, αλλά και του ανδρικού ή ανδροπρεπούς ήθους⁴⁸. Άλλωστε όλοι γνώριζαν ότι ο πόλεμος ήταν ένα επικερδές επιτήδευμα ή επάγγελμα, που επέτρεπε την προσδοκία αυξημένου μισθού και δόρων, αλλά και κερδών από τη συγκομιδή λαφύρων μετά τη νικηφόρο έκβαση του πολέμου. Υπήρχαν οι προϋποθέσεις για όλα αυτά στο Βυζάντιο; Ας δούμε τα τέσσερα ζητήματα με τη σειρά:

Πρώτον. Ο Dimitri Obolensky έχει παρατηρήσει ότι τη βυζαντινή εξωτερική πολιτική χαρακτηρίζει ένας «αμυντικός ιμπεριαλισμός». Είναι μιν ιμπεριαλισμός, αφού καθορίζεται από τις αρχές και τη νοστοροπία ενός *imperium* με το συναρτώμενο αίσθημα υπεροχής στη συμπεριφορά προς όλους τους άλλους ως πολιτικά και πολιτιστικά απαίδευτους, είναι όμως συγχρόνως ένας αμυντικός ιμπεριαλισμός, αφού δεν έχει εδαφικές βλέψεις εκτός του χώρου της κυριαρχίας του –πέραν φυσικά της παραδοσιακής οικουμενικής αίγλης που καλλιεργεί για τον εαυτό του– αλλ’ αντίθετα φιλοδοξεί να διατηρήσει τα κερκτημένα που κληρονόμησε από τη Ρώμη⁴⁹. Είναι αναμφίβολα σωστό ότι από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου και ως την άλωση της Πόλης στα χέρια των Τούρκων η αυτοκρατορία διεξάγει έναν διαρκή αγώνα για τη διαφύλαξη των συνόρων της, με κάποιες συγκεκριμένες εξαιρέσεις επιθετικών πολέμων, ιδιαίτερα στα χρόνια της μακεδονικής δυναστείας, τα χρόνια της λεγόμενης «βυζαντινής εποποιίας», που είναι βέβαια σημαντικές, αλλά δεν ανατρέπουν αυτή τη γενική εικόνα του αμυνόμενου κράτους. Δυσκολεύεται ωστόσο ο βυζαντινός άνθρωπος να αποδεχθεί ως τετελεσμένο γεγονός τις απώλειες που είχε στη διαδρομή του χρόνου, με χρονολογικά πρώτη την εκχώρηση της Νισίβευς της Μεσοποταμίας στους Πέρσες το 363⁵⁰. Η άρνηση αποδοχής των τετελεσμένων εκφράζεται με διάφορους τρόπους, καλλιεργείται μάλιστα ένα αίσθημα προσδοκίας για ανακατάληψη των χαμένων εδαφών⁵¹. Τα εδάφη της αυτοκρα-

48. Βλ. Α. Kazhdan – Ann Wharton Epstein, *Byzantine Culture in the eleventh and twelfth centuries*. Berkeley 1985, 110 κ.ε., [ελλην. μετάφραση Αθήνα, MIET 1997, 178 κ.ε.] και Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Η επίδειξη ανδρείας στον πόλεμο κατά τους ιστορικούς του 11ου και 12ου αι.: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο* (όπως σημ. 1), 239-259.

49. Για τις ιδέες του πατριάρχη Φωτίου για τις υποχρεώσεις του βασιλέως, όπως διατυπώθηκαν στην *Έπιναγωγή*, βλ. Hélène Ahrweiler, *L' idéologie politique de l' empire byzantin*. Paris 1975, chap. III. (ελλην. μετάφραση: *Η πολιτική ιδεολογία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*. Αθήνα 1977, κεφ. 3, σελ. 49 κ.ε.).

50. E. Chrysos, Räumung und Aufgabe von Reichsterritorien. Der Vertrag von 363: *Bonner Jahrbücher* 193 (1993) 165-202 και του ίδιου, Some aspects of Roman-Persian legal relations: *Κληρονομία* 8 (1976) 1-52.

51. Σε μια μικρή εργασία μου προσπάθησα πριν από χρόνια να τεκμηριώσω το συμπέρασμα ότι

τορίας θεωρούνταν αναπαλλοτρίωτα, η απώλειά τους δεν μπορούσε να είναι παρά μό-
νον προσωρινή.

Δεύτερον. Τόσο τα γνωστά εγχειρίδια Στρατηγικής, το λεγόμενο του Μαυρικίου του τέλους του βου αιώνα αλλά και εκείνα του 10ου αιώνα, επιμένουν στην αμυντική διάταξη του βυζαντινού στρατού. Το σχετικό κεφάλαιο για τη διπλωματία στο βιβλίο του André Guillou για Τον Βυζαντινό Πολιτισμό αρχίζει εύστοχα με το εξής χαρακτηρι-
στικό χωρίο από το Στρατηγικόν του Μαυρικίου⁵²: «Ο πόλεμος πρέπει να γίνεται μόνον εάν όλα τα ειρηνικά μέσα, ακόμη και τα πολυδάπανα, κριθούν ατελέσφορα, μια νίκη πρέπει να κερδηθεί χωρίς σοβαρές απώλειες για να μην είναι παράλογη». Τα όπλα των Βυζαντινών, πολλά από τα οποία έχουν ξενικά ονόματα (σκυθικά, ουννικά, αβαρικά κ.λπ.)⁵³, όπως και οι τύποι τάξεως και γυμνασίας (σκυθικής, αλανικής, αφρικανικής, ιτα-
λικής γυμνασίας σχηματικής)⁵⁴ προδίδουν τη γενική στρατηγική της προσαρμογής της στρατιωτικής προπαρασκευής σε ξενικά πρότυπα. Οι Βυζαντινοί δεν δείχνουν να εν-
διαφέρονται να αναπτύξουν δική τους πολεμική τεχνολογία. Είναι άλλωστε χαρακτηρι-
στικό ότι τα κεφάλαια του Στρατηγικού με τις πληροφορίες για τους στρατούς των επι-
μέρους εχθρών, ο Μαυρίκιος τα τιτλοφορεί ως εξής: *Πῶς δὴ ἀρμόζεσθαι τοῖς Πέρσαις, τοῖς Σκύθαις, τοῖς Ξανθοῖς ἔθνεσιν*⁵⁵ ενώ για τα ξανθὰ ἔθνη δεν ξεχνάει να προσθέσει την πληροφορία ότι *ὑποφθείρονται χρήμασιν ἐνκόλως, φιλοκερδῆ ὄντα*⁵⁶.

Την ίδια εντύπωση αποκομίζει κανείς όταν παρακολουθήσει το σύστημα στρατολόγη-
σης των στρατιωτών και την αγορά υπηρεσιών ξένων εθνών, συλλογικά ή ιδιωτικά, τόσο κα-
τά την πρώτη όσο και κατά τις μεταγενέστερες περιόδους, παρά τις πολλές οικονομικές και
κοινωνικές αλλαγές που είχαν επέλθει. Εξαγοράζονται οι μισθοφορικές υπηρεσίες για την
αμυντική θωράκιση της αυτοκρατορίας. Τέλος, οι πληροφορίες που συλλέγει η βυζαντινή
κατασκοπεία αποβλέπουν κυρίως στην παρακολούθηση των κινήσεων των εχθρικών λαών
για την αποτελεσματικότερη αμυντική επαγρύπνηση και για την τυχόν κινητοποίηση της
μιας ξένης δύναμης εναντίον της άλλης, ώστε να εξασθενήσουν οι αντίπαλοι και να ελεγ-
χθεί η επιθετικότητά τους⁵⁷. Λαμπρά παραδείγματα της πολιτικής αυτής περιέχονται στο

το όραμα της επανάκτησης που γνωρίζουμε από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, πάει πολύ πιο πίσω στον χρόνο: Εὐ. Χρυσός, *Οἱ βυζαντινὲς ρίζες τῆς «μεγάλῃς ἰδέας»*: *Δωδώνη* ΙΣΤ, 1/*Αφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Στέφανο Παπαδόπουλο* (1987) 193-202.

52. A. Guillou, *La civilisation Byzantine*. Paris 1974 (= ελλην. μετάφραση P. Odorico – Σμαράγδα Τσοχανταρίδου. Αθήνα 1996, 185).

53. T. Kolias, *Byzantinische Waffen*. Wien 1988.

54. *Μαυρικίον Στρατηγικόν*, *Λόγος* ΣΤ, α'- δ'. Βλ. και *Περὶ Σκυθικῆς ἐνέδρας* (Δ', β').

55. *Στρατηγικόν*, *Λόγος* ΙΑ' α'-δ'.

56. *Στρατηγικόν*, *Λόγος* ΙΑ' γ', σελ. 370, 23 Dennis.

57. Nike Koutrakou, *Diplomacy and Espionage: their Role in Byzantine Foreign Relations*, 8th-

έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν αὐτοῦ Ῥωμανόν*, που αναφέρονται ως ἐπὶ το πλείστον στην πραγματικότητα του 10ο αἰώνα.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το σχετικό εδάφιο ἀπὸ το κεφάλαιο *Περὶ τῶν Πατζινακιτῶν*, ὅπου προσδιορίζεται με τρόπο σαφῆ το πλαίσιο αντιμετώπισης τοῦ ἔθνους αὐτοῦ: *Υπολαμβάνω γὰρ κατὰ πολὺ συμφέρειν αἰεὶ τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων εἰρήνην ἐθέλειν μετὰ τοῦ ἔθνους τῶν Πατζινακιτῶν καὶ φιλικὰς πρὸς αὐτοὺς ποιείσθαι συνθήκας τε καὶ σπονδὰς καὶ ἀποστέλλειν καθ' ἕκαστον χρόνον ἐντεῦθεν πρὸς αὐτοὺς ἀποκρισιάριον μετὰ ξενίων ἀρμοζόντων καὶ πρὸς τὸ ἔθνος ἐπιτηδεῖων καὶ ἀναλαμβάνεσθαι ἐκεῖθεν ὁμήρους, ἦτοι ὄψιδας καὶ ἀποκρισιάριον, οἵτινες ἐν τῇ θεοφυλάκτῳ ταύτῃ πόλει μετὰ τοῦ καθυπουργοῦντος εἰς ταῦτα συνελύσσονται, καὶ βασιλικῶν εὐεργεσιῶν καὶ φιλοτιμιῶν τῶν ἐπαξίων πάντων τοῦ βασιλέως ἀπολαύσουσιν*⁵⁸. Ο εσπεμμένος συγγραφέας ἐξηγεῖ καὶ τον λόγο για την ιδιαίτερα εὐνοϊκὴ αὐτῆ συμπεριφορά: *Ὅτι γειτνιάζει τὸ τοιοῦτον ἔθνος τῶν Πατζινακιτῶν τῷ μέρει τῆς Χερσῶνος, καὶ εἰ μὴ φιλίως ἔχουσι πρὸς ἡμᾶς, δύνανται κατὰ τῆς Χερσῶνος ἐξέρχεσθαι καὶ κουροεῦν καὶ ληΐζεσθαι αὐτὴν τε τὴν Χερσῶνα καὶ τὰ λεγόμενα κλίματα*⁵⁹. Εἶχε ὁμῶς πέραν τούτου το ἔθνος αὐτὸ ἓνα πρόσθετο, γεωγραφικὸ πλεονέκτημα που ἔπρεπε να συνυπολογισθεῖ στη διαμόρφωση τῆς πρὸς βορρᾶν ἐξωτερικῆς πολιτικῆς: *Ὅτι οὐδὲ πρὸς τὴν βασιλεύουσαν ταύτην τῶν Ῥωμαίων πόλιν οἱ Ῥῶς παραγίνεσθαι δύνανται, εἰ μὴ μετὰ τῶν Πατζινακιτῶν εἰρηνεύοντες, οὔτε πολέμου χάριν, οὔτε πραγματείας, ἐπειδὴ – ἐν τῷ μετὰ τῶν πλοίων εἰς τοὺς φραγμοὺς τοῦ ποταμοῦ γίνεσθαι τοὺς Ῥῶς καὶ μὴ δύνασθαι διελθεῖν, εἰ μὴ ἐξαγάγῃσι τοῦ ποταμοῦ τὰ πλοῖα αὐτῶν, καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων βασιάζοντες διαβάσωσιν, ἐπιτίθενται τότε αὐτοῖς οἱ τοῦ τοιοῦτου ἔθνους τῶν Πατζινακιτῶν, καὶ ῥαδίως, ἅτε πρὸς δύο πόνους ἀντέχειν μὴ δύνανται, τροποῦνται καὶ κατασφάζονται*⁶⁰. Τέλος ιδιαίτερα σημαντικὴ για το θέμα μας εἶναι ἡ ἀκόλουθη πληροφορία ἀπὸ το μεθεπόμενο κεφάλαιο: *Ὅτι τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων μετὰ τῶν Πατζινακιτῶν εἰρηνεύοντος, οὔτε οἱ Ῥῶς πολέμου νόμῳ κατὰ τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας, οὔτε οἱ Τοῦρκοι δύνανται ἐπελθεῖν, ἀλλ' οὔτε ὑπὲρ τῆς εἰρήνης μεγάλα καὶ ὑπέρογκα χρήματά τε καὶ πράγματα παρὰ τῶν Ῥωμαίων δύνανται ἀπαιτεῖν, δεδιότες τὴν διὰ τοῦ τοιοῦτου ἔθνους παρὰ τοῦ βασιλέως κατ' αὐτῶν ἰσχὴν ἐν τῷ ἐκείνου κατὰ Ῥωμαίων ἐκστρατεῦν*⁶¹.

10th Centuries: *Graeco-Arabica* 6 (1995) 125-144. Βλ. καὶ Z. Rubin, *Diplomacy and War in the Relations between Byzantium and the Sassanids in the Fifth Century: The Defence of the Roman and Byzantine East*, eds. P. Freeman – D. Kennedy. [BAR, IS 297, 2], Oxford 1986, 677-695.

58. DAI 1, *Περὶ τῶν Πατζινακιτῶν καὶ πρὸς πόσα συμβάλλονται μετὰ τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων εἰρηνεύοντες*, 48, 16-24 Moravcsik.

59. DAI 1, 48, 25-28 Moravcsik.

60. DAI 2, 16-23 Moravcsik.

61. DAI 4, 3-8.

Τρίτον. Η οικονομική ιστορία του Βυζαντίου χαρακτηρίζεται από τον διαρκή και ασφαλή κεντρικό έλεγχο της φορολογίας και μάλιστα κατ' εξοχήν σε βάση χρηματική. Κατά συνέπεια τα προβλήματα αρχίζουν να πυκνώνουν για την ασφάλεια του κράτους, όταν εμφανίζονται ουσιαστικά κενά στο κρατικό ταμείο, οπότε η κυβέρνηση αναγκάζεται να προχωρήσει σε υπερβολική φορολογική επιβάρυνση των πολιτών ως την εξουθένωσή τους με γενικότερες καταστροφικές συνέπειες⁶². Όταν θα υπάρξει οικονομικό αδιέξοδο, η κυβέρνηση αναγκάζεται να προβεί στην απονομή εμπορικών και άλλων προνομίων σε συμμάχους ώστε να μπορέσει να αντιμετωπίσει τις αμυντικές της ανάγκες. Ο Αλέξιος Κομνηνός, που στην αρχή της βασιλείας του βρέθηκε, με το ταμείο εντελώς άδειο, στην ανάγκη να αντιμετωπίσει πολλούς και σοβαρούς εχθρούς, κατέφυγε στο μέτρο αυτό της παροχής προνομίων στη Βενετία με μοιραία, όπως γνωρίζουμε, αποτελέσματα, όμως πιο πριν είχε καταφύγει στο εξαιρετικά αντιλαϊκό μέτρο της δήμευσης με τη μορφή αναγκαστικού δανείου των χρυσών και αργυρών ιερών σκευών των εκκλησιών και των μονών για να κόψει τα απαραίτητα για τη μισθοδοσία των στρατιωτών νομίσματα⁶³. Ωστόσο δεν ξέχασε αργότερα τις σοβαρές επιπτώσεις που είχαν οι αποφάσεις αυτές στο εσωτερικό μέτωπο και έτσι στα λεγόμενα *Τελευταία νομθηήματα και διατάγματα*, που κληροδότησε στον γιο και διάδοχο του Ιωάννη σε έμμετρη μορφή, μεταξύ άλλων τον συμβουλεύει να αποταμιεύει πολλά χρήματα για να είναι σε θέση να κορέσει την άπληστία των εθνών:

*Ἀφθόνως δός, ἀφθόνως δὲ ῥοῦν δέχου.
Καὶ χαῖρε πολλὰ καὶ διδοὺς καὶ λαμβάνων,
....
Πλὴν πολλὰ τηρήσεις ἐν τοῖς ἀδύτοις
Καὶ συμφυλάξεις εἰς ἀνάγκης ἡμέραν,
Ὡς τοῖσδε παύσης τὴν ἐθνῶν ἀπληστίαν
Κύκλωθεν ἴσως ὡς πάλαι κινουμένων
Δεινὸν χανόντων καὶ φαγεῖν πειρωμένων
Τὰ πολλὰ πλήθη τὴν ἐπίφθορον πόλιν⁶⁴.*

62. Ο Μ. Hendy (όπως σημ. 13), σελ. 223 κ.ε. αναφέρει σχετικά παραδείγματα.

63. Α. Γλαβίνα, *Ἡ ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081-1118) περὶ ἱερῶν σκευῶν, κειμηλίων καὶ ἀγίων εἰκόνων ἔρις (1081-1095)*. Θεσσαλονίκη 1972.

64. Ρ. Maas, *BZ* 22 (1913) 348-362. Για τη σχετική πολιτική αποταμίευσης βλ. Hendy (όπως σημ. 13), 224 κ.ε.

Τέταρτον. Όταν ο Ουάλης υπέγραψε τη συνθήκη ειρήνης με τους Βησιγότθους το 369, ο αυλικός ρήτορας Θεμιστίος αναγκάστηκε να δικαιολογήσει την επιλογή της ειρήνης αντί του πολέμου με το επιχείρημα ότι ο αυτοκράτορας είχε αναδειχθεί όχι μόνον «φιλορώμιος», όπως όφειλε, αλλά και «φιλόανθρωπος», αγαπούσε δηλαδή όλους τους ανθρώπους και ήθελε να είναι προστάτης όλων⁶⁵. Έσπειρε ωστόσο ο Θεμιστίος να διαβεβαιώσει τους ακροατές του ότι ο Ουάλης παραχώρησε την ειρήνη και δεν την εξαγόρασε⁶⁶. Εξάλλου το 382 στον *Χαριστήριον τῷ αὐτοκράτορι ὑπὲρ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ὑπατείας τοῦ στρατηγοῦ Σατορνίνου* ο Θεμιστίος εγκωμιάζει την απόφαση του Θεοδοσίου Α' να εγκαταστήσει τους Βησιγότθους σε εδάφη της αυτοκρατορίας επικαλούμενος το παράδειγμα των αρχαίων Γαλατών, που είχαν εγκατασταθεί στη Μικρά Ασία, όπου και αφομοιώθηκαν⁶⁷. Όπως έχει διαπιστωθεί από την έρευνα, η επιχειρηματολογία του Θεμιστίου απέβλεπε στο να πείσει την καχύποπτη τάξη των φορολογούμενων κτηματιών, που απάρτιζαν το ακροατήριό του στη σύγκλητο, ότι η πολιτική της ειρήνης θα μετέτρεπε τους επιτιθέμενους Γότθους σε καλούς εργάτες της γης, που ήταν απαραίτητοι για την ενδυνάμωση της οικονομίας της υπαίθρου⁶⁸.

Ωστόσο την επιχειρηματολογία αυτή του ρήτορα και προπαγανδιστή Θεμιστίου δεν την συμμερίζονταν όλοι. Οι περισσότεροι θεωρούσαν την πολιτική εξευμενισμού

65. Θεμιστίος, *Λόγος* Γ, 200-202 Downey. Για την έννοια της φιλανθρωπίας στα συμφραζόμενα αυτά βλ. Haldon, (όπως σημ. 4), 286, με αναφορά στη βασική μελέτη του H. Hunger, *Φιλανθρωπία. Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites*. [Anzeiger der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 100]. Wien 1963, 1-20.

66. *Διδόντας τὴν εἰρήνην, οὐκ ἄνωμένους. Οὐδεὶς εἶδε χρυσίον ἀπαριθμούμενον τοῖς βαββάροις, οὐκ ἀργύρου τάλαντα τόσα καὶ τόσα, οὐκ ἐσθῆτος ναῦς γεμιζομένας, οὐκ ἂ πρότερον ὑπομένοντες διετελοῦμεν, βαρύτεραν τῶν καταδρομῶν ἔκκαρπούμενοι τὴν ἡσυχίαν καὶ φόρον ἐτήσιον φέροντες, οὐ τὸ ἔργον οὐκ αἰσχνόμενοι τοῦνομα ἐξηρνούμεθα: Λόγος* Γ, 205, 12-19 Downey. Βλ. Εὐ. Χρυσός, *Τὸ Βυζάντιον καὶ οἱ Γότθοι*, 103-108.

67. *Λόγος* ΙΣΤ', 302, 18-24: *Καὶ νῦν οὐκέτι βαρβάροις Γαλάτας ἂν τις προσείποι, ἀλλὰ καὶ πάνν Ῥωμαίους. Τοῦνομα γὰρ αὐτοῖς τὸ πάλοι παραμεμένηκεν, ὁ βίος δὲ σύμφυλος ἤδη. Καὶ εἰσφέρουσιν ἅς ἡμεῖς εἰσφορὰς καὶ στρατεύονται ἅς ἡμεῖς στρατείας καὶ ἄρχοντας δέχονται ἐξ ἴσου τοῖς ἄλλοις καὶ νόμοις τοῖς αὐτοῖς ὑπακούουσιν. Οὕτω καὶ Σκύθας (scil. Βησιγότθους) ὀψόμεθα ὀλίγου χρόνου. Ὡς γνωστόν, οἱ Βησιγότθοι ἀπεχώρησαν ἀργότερα ἀπὸ τῆς Θράκης, ὅμως ἡ πρόγνωση τοῦ Θεμιστίου ἐπαληθεύτηκε στην περίπτωση τῶν Γότθων που εγκαταστάθηκαν τότε στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, όπου τους βρίσκουμε ἀργότερα νὰ ἔχουν αφομοιωθεῖ ὡς Γραικογότθοι, Βλ. Κ. Ἀμαντός, *Γοτθογραικοὶ – Γοτθογραικία: Ἑλληνικά* 5 (1932) 306. Πρβλ. J. Haldon, *Kosmas of Jerusalem and the Gotthograikoi: BSI* 56 (1995) 45-54 καὶ C. Zuckerman, *a Gothia in the Hellespont in the Early eighth century: BMGS* 19 (1995) 234-241.*

68. P. J. Heather, *Foedera and Foederati of the Fourth Century: Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, ed. W. Pohl. Leiden 1997, 57-74. Πρβλ. E. Chrysos, *Conclusion: De Foederatis Iterum*, στον ίδιο τόμο 185-206.

των βαρβάρων ως επονειδιστή, ως ατιμωτική. Ήδη ο ίδιος ο Θεμίσιος αποκαλύπτει την προφανώς αισθητή στο περιβάλλον της συγκλήτου κριτική και γι' αυτό προσπαθεί να αποδείξει ότι η πολιτική του Θεοδοσίου είχε ευγενή κίνητρα και δεν στηριζόταν στην εξαγορά της ειρήνης, υπονοώντας ότι αυτό συνέβαινε στο παρελθόν⁶⁹. Πολλοί συγγραφείς συνδέουν την πολιτική της εξαγοράς με τη ραθυμία και την απερισκεψία της ηγεσίας. Ο Αμμιανός Μαρκελλίνος παραδίδει δημηγορία του Ιουλιανού προς τους άνδρες του καθ' οδόν προς τον πόλεμο κατά της Περσίας, στην οποία διατυπώνεται η καταγγελία ότι η αυτοκρατορία έφτασε σε μέγιστη ένδεια εξαιτίας της συμπεριφοράς εκείνων που χάριν προσωπικού πλουτισμού έπειθαν τους ηγεμόνες να εξαγοράσουν με χρυσάφι την ειρήνη από τους βαρβάρους⁷⁰. Εξάλλου ο Ιερώνυμος βρισκόταν το 409 σε απόγνωση για την κατάσταση, στην οποία είχε περιέλθει η αυτοκρατορία ώστε να μη πολεμά πλέον για τη δόξα αλλά για την επιβίωσή της και μάλιστα ούτε καν να πολεμά, αλλά να σώζει τη ζωή της με την καταβολή χρυσοῦ⁷¹. Επίσης ο ιστορικός Πρίσκοσ έγραφε για τον εγγονό του Θεοδοσίου του Μεγάλου, τον Θεοδόσιο Β', ότι Θεοδόσιος *τὴν ἀρχὴν παρὰ Ἀρκαδίου τοῦ πατρὸς διαδεξάμενος ἀπόλεμος ἦν καὶ δευλίᾳ συνῆξῃ καὶ τὴν εἰρήνην χρήμασι καὶ οὐχ ὄπλοις ἐκτήσατο*⁷². Ο Ιωάννης Λυδός αποφαίνεται με προφανή δυσφορία ότι ο Ζήνων δειλός δὲ ἦν, μᾶλλον δὲ δειλαιος, καὶ τοὺς πολέμους ἀπηργυρίζετο (μηδὲ ἐν εἰκόσι μάχην ὑπομένων ὄραν) καὶ συνῶθει τὸν ὑπαρχον χρυσίῳ πολλῶ τὴν εἰρήνην ὠνεῖσθαι, αὐτὸς περὶ δημεύσεις καὶ ὄλεθρον τῶν ἐν τέλει τῆς πολιτείας ἀργυρῶν⁷³. Τέλος ο Προκόπιος κατηγορεῖ τον Ιουστινιανό ότι τῶν Οὐννων τοὺς ἡγουμένους ἐξ αἰτίας οὐδμεμῶς μετακαλῶν χρήματα μεγάλα σφίσιν ἀτόπῳ φιλοτιμίᾳ προῖετο, φιλίας ἐνέχυρα δῆθεν τῶ λόγῳ ταῦτα ποιούμενος⁷⁴. Η απέχθεια προς την πολιτική της εξαγοράς της ειρήνης συνεχίστηκε και αργότερα. Έτσι π.χ. ο Μιχαήλ Ψελλός παροτρύνει τον Ισαάκιο Α' να κερδίσει την ειρήνη με νίκη στον πόλεμο και όχι εξαγοράζοντάς την⁷⁵.

69. ...ὄχ ἂ πρότερον ὑπομένοντες διετελοῦμεν (βλ. το κείμενο στη σημ. 72).

70. *Res Gestae XXIV* 3, 4: *Ex immensis opibus egentissima est –tandum credite– Romana res publica, per eos qui (ut auferent divitias) docuerunt principes auro quietem a barbaris redemptare.*

71. *Επιστολή* 123, 16: *Quis hoc crederet...Romam in gremio suo, non pro gloria, sed pro salute pugnare? Immo ne pugnare quidem, sed auro et cuncta superlectili vitam redimere?*

72. Πρίσκοσ, απόσπ. 3, 1, σελ. 226 Blockley. Βλ. και Σούδα, Θ 145. Πρβλ. Ulrike Asche, *Roms Weltherrschaftsidee und Aussenpolitik in der Spätantike im Spiegel der Panegyrici Latini*. Bonn 1983, 126 κ.ε.

73. *De magistratibus* III 45, σελ. 202, 15-18 Bandy.

74. *Ανέκδοτα* ια', 5. Στην επόμενη παράγραφο (6) χρησιμοποιεί τον επικριτικό τόπο *τὴν εἰρήνην ὠνεῖσθαι*.

75. *Scripta minora* II, σελ. 181 Kurtz – Drexl: *Μόνον... ἡ διὰ τῆς εἰρήνης πράξις ἔμφρασιν ἔχέτω πολέμου ἰσχυρίσματος... Ὑπεκέτωσαν ἐν πᾶσιν ὡς δοῦλοι, οὐ χρήμασιν ἐξωνθηέντες, ἀλλὰ τῶ βου-*

Εξάλλου ο ιστορικός Αγαθίας είναι επίσης επικριτικός σχολιαστής της εξωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού. Αλλά παραδόξως η επίκρισή του δεν στρέφεται εναντίον της επιθετικής πολιτικής για την ανάκτηση χαμένων εδαφών, η οποία οδήγησε στην παλινόρθωση της αυτοκρατορικής κυριαρχίας στην Αφρική και στην Ιταλία με την κατάλυση των βασιλείων των Βανδάλων και των Οστρογόθων αντίστοιχα, όπως θα περιέμεναν οι σύγχρονοί μας επικριτές της πολιτικής του Ιουστινιανού, που τον κατηγορούν ότι με τους πολέμους του κατέστρεψε την Ιταλία και τη βόρεια Αφρική. Εντελώς αντίθετα, ο Αγαθίας επικρίνει την πολιτική των ύστερων χρόνων της βασιλείας του Ιουστινιανού, τον οποίο μέμφεται ότι από γεροντική άνοια⁷⁶ περιόρισε τη μάχιμη δύναμη του στρατού από 645.000 σε 150.000 άνδρες και προτιμούσε πλέον τον ειρηνικό συμβιβασμό με τους αντιπάλους και όχι την πολεμική αναμέτρηση με αυτούς⁷⁷. Είναι δε ενδιαφέρον ότι επίσημος φορέας της επικριτικής στάσης κατά του Ιουστινιανού έγινε και ο ίδιος ο διάδοχός του, ο Ιουστίνος Β'⁷⁸, ο οποίος επιδεικτικά εγκατέλειψε την πολιτική της εξαγοράς της ειρήνης, απέπεμψε βίαια τους πρόσβεις των γειτόνων, Περσών και Αβάρων, που ζητούσαν ανανέωση της ειρήνης με τις ίδιες ή αυξημένες απαιτήσεις και μάλιστα αρνήθηκε αλαζονικά να καταβάλει τις ετήσιες χορηγίες στους γείτονές του, παρ' όλον ότι αποτελούσαν εκκρεμείς συμβατικές υποχρεώσεις του κράτους⁷⁹. Μεταγενέστεροι συγγραφείς, που γράφουν σε άλλες, δυσμενέστερες πολιτικές καταστάσεις και για να διαφημίσουν το έργο των ηρώων τους αυτοκρατόρων, θα αναδείξουν ως αρετή την προτίμηση της ειρήνης⁸⁰.

λευθῆναι σὲ ἔργον τούτους γενέσθαι πόλεμον καὶ πανωλεθρία περπεσεῖν. Πρβλ. Αθηνά Δερμιτζάκη-Κόλια, Το εμπόλεμο Βυζάντιο στις ομιλίες και τις επιστολές του 10ου και 11ου αι. Μια ιδεολογική προσέγγιση: *Το εμπόλεμο Βυζάντιο* (όπως σημ. 1), 213-238, εδῶ 220.

76. Αγαθίας, *Ἰστοριῶν* 5, 14: Τότε δὲ ἀμφὶ τὴν ἐσχάτην τοῦ βίου πορείαν (ἥδη γὰρ καὶ ἐγγεγραμμεὶ) ἀπειρηκέναι τοῖς πόνοις ἐδόκει, καὶ μᾶλλον τὶ αὐτὸν ἤρθεσκε ξυγκροῦν ἐν σφίσι τοὺς πολεμικοὺς δῶροις τε αὐτοῦς, εἴ πον δεήσοι, καταθωπεύειν καὶ ταύτη ἀμωσγέτως ἀποκροῦσθαι ἢ ἐφ' ἑαυτῷ πεποιθέναι καὶ μέχρι παντός διακινδυνεύειν.

77. Averil Cameron, *Agathias*. Oxford 1970, 125 κ.ε.

78. Έναν μόλις χρόνο μετά την ανάληψη της εξουσίας ο Ιουστίνος έγραφε τα εξής: *Τὸ γὰρ δημοσίον χρέεσι πολλοῖς καταπεφορτισμένον εὐρόντες καὶ ἀπαλλάξαντες τοῦτο. Καὶ τὸ στρατιωτικὸν δὲ παραρρὲν ἤδη τῇ τῶν ἀναγκαίων ἀπορίᾳ, ὡς τὸ πολίτευμα ταῖς τῶν βαρβάρων ἐφόδοις τε καὶ ἐπιδρομαῖς ἀμέτροις καταβλάπτεσθαι, καθ' ὅσον γέγονεν ἡμῖν δυνατὸν τῆς δεούσης ἐπανορθώσεως ἀξιοῦμεν.* Βλ. Νεαρά 148 πρ. (566). Ο W. Pohl, *Die Awaren* 211 κ.ε. αναφέρει από κινεζικές πηγές ότι την ίδια εποχή και ο αυτοκράτορας της Κίνας Kao-tsu επέκρινε την αντίστοιχη συμβιβαστική πολιτική του προκατόχου του έναντι των Τούρκων!

79. Βλ. J. Irmischer, *Justinianbild und Justiniankritik im frühen Byzanz: Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz*, ed. Helga Korpstein – Fr. Winkelmann. Berlin 1976, 131-142.

80. Βλ. παραδείγματα από τον 11ο και 12ο αιώνα στις Αθηνάς Δερμιτζάκη-Κόλια (όπως σημ. 86), σελ. 218 κ.ε.

Εξάλλου η Άννα Κομνηνή θα γράψει για τον πατέρα της, τον Αλέξιο ότι τούς όπουδήποτε βαρβάρους, άφορμάς μὴ διδοῦς πολέμων μὴδ' ἀνάγκην ἐπάγων αὐτός, ἀνασοβοῦντας ὅμως ἀνέστελλεν, ὡς ἐστὶ κακῶν στρατηγῶν, τῶν πραγμάτων ἡσυχάζόντων, αὐτούς ἐξεπίτηδες ἀνερεθίζειν τούς πέριξ εἰς πόλεμον. Εἰρήνη μὲν γὰρ τέλος ἐστὶ πολέμου παντός, τὸ δ' ἀνθελέσθαι αἰεὶ αὐτόθεν τὸ ἔνεκα... καὶ τοῦ ἀγαθοῦ τέλους αἰεὶ ἀμελεῖν, τοῦτο ἀνόλητων ἐστὶ στρατηγῶν καὶ δημαγωγῶν καὶ ὄλεθρον πραγματευομένων τῆς πόλεως. Ἄλλ' ὁ βασιλεὺς Ἀλέξιος τὸνναντίον ἅπαν ἐποίηε καὶ τοῦ εἰρηνεύειν ἐκτόπως ἐπεμελεῖτο, παρούσαν πανταχόθεν συνέιχε καὶ ἀπούσης ἐπηγρῦπνει πολλάκις, ὅπως ἐπανεέλθοι. Καὶ ἦν ὁ αὐτός κατὰ φύσιν μὲν εἰρηνικός, ἀναγκαζόντων δὲ τῶν πραγμάτων πολεμικώτατος⁸¹.

Βέβαια στις επευφημίες του στρατού προς τον βασιλέα, ἡνίκα κατὰ πολέμων ἐπινίκα ἄγει ὁ αὐτοκράτωρ, ἢ σιτηρέσιον δοθεῖ τῷ στρατοπέδῳ, εἴτε τις ἄλλη βασιλείως διανομή, οἱ στρατιώτες δεν διατάζουν, ἢ μάλλον σύμφωνα με τις προδιαγραφές της Βασιλείου Τάξεως καλοῦνται να προβάλλουν ὅλες τις βασιλικές στρατιωτικές ιδιότητες:

ἀνδρειοτάτων βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη, γ',
 νικητῶν βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη, γ',
 ἐχθρολετῶν βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη, γ',
 τροπαιοῦχων βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη, γ',
 εἰρηνοποιῶν βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη, γ' ⁸².

Ἔνας ἄλλος τρόπος για να συγκαλυφθεῖ και εξωραϊσθεῖ η πολιτικὴ της εξαγοράς της εἰρήνης ἦταν να επενδυθεῖ με μια τεχνικὴ ὁρολογία για τις χορηγίες, που ἦταν λιγότερο προκλητικὴ. Για τις εφάπαξ χορηγίες η κυβερνητικὴ προπαγάνδα προτιμοῦσε να χρησιμοποιεῖ ὄρους ὅπως «εισφορά», «δωρεά», ἐνῶ για τις ετήσιες πληρωμές ἐπέλεγε ὄρους ὅπως «μισθός», «σιτηρέσιον», «σύνταξις» –στα λατινικά *subsidia* ἢ *consueti dona*– και ἄλλους παρόμοιους. Με τον τρόπο αὐτόν δημιουργοῦσαν την ἐντύπωση ὅτι οἱ χορηγίες ἦταν ἀυτόβουλη ἐκφραση της μεγαλοθυμίας του βασιλέως, ετήσιος μισθός για την παροχὴ συγκεκριμένων υπηρεσιῶν προς την αυτοκρατορία. Για να συγκαλυφθεῖ δε η μέθοδος αὐτὴ συνδέει τις πληρωμές με την ἀπονομὴ ἀνώτερων ἢ και ἀνώτατων στρατιωτικῶν ἀξιοματῶν, ὥστε οἱ παροχές να θεωρηθοῦν ὡς ἀντιμισθιο για παρεχόμενες

81. Ἄννα Κομνηνή, Ἀλεξιάς XII, 5, 2.

82. *De cerimoniis aulae Byzantinae* II 19, σελ. 607, 16-612. Τις επευφημίες ἀναλύει ο Ο. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. Jena 1938, 176 κ.ε.

στρατιωτικές υπηρεσίες⁸³. Την εμμονή αυτή της Αυλής στην «ορθή» ορολογία και την πάση θυσία αποφυγή του όρου «φόρος» μπορούμε να εξηγήσουμε αν λάβουμε υπόψη ότι ως καθιερωμένη έκφραση για την υποταγή ενός λαού σε έναν άλλον οι Βυζαντινοί συγγραφείς χρησιμοποιούσαν την έκφραση *εις φόρον απαγωγὴν ἔχειν*⁸⁴. Οι πολλοί επικριτές και χλευάζοντες αντίπαλοι της πολιτικής αυτής επέλεγαν όρους, όπως «φόρος», «δασμός», «λύτρον» κλπ., οι οποίοι παρουσίαζαν την αυτοκρατορία σε σχέση υποτέλειας προς τους αποδέκτες της λεγόμενης βασιλικής μεγαλοδωρίας (*munificentia*). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Αττίλα, ο οποίος διορίστηκε *στρατηγὸς Ῥωμαίων- magister utriusque militiae*, για να μη θεωρηθούν οι προς αυτόν χορηγίες ως «φόρος»: *Ἦν δ' ἡ ἀξία...στρατηγοῦ Ῥωμαίων, ἧς χάριν ὁ Ἀττίλας παρὰ βασιλέως ἐδέδεκτο τὸ τοῦ φόρου ἐπικαλύπτωντος ὄνομα, ὥστε αὐτῷ σιτηρεσίου προφάσει τοῦ τοῖς στρατηγοῖς χορηγουμένου τὰς συντάξεις ἐκπέμπεσθαι*⁸⁵. Εξάλλου ο Προκόπιος παραδίδει ότι, σε μια περίπτωση οι χορηγίες πέντε ετών δόθηκαν στους Πέρσες εφάπαξ με το σκεπτικό *τοῦ μὴ δοκεῖν δασμούς ἀνά πᾶν ἔτος αὐτοῖς ἀποφέρειν*, και προσθέτει με ασυγκράτητο σαρκασμό: *τὰ γὰρ αἰσχρὰ ὀνόματα, οὐ τὰ πράγματα εἰώθασιν ἄνθρωποι ἐκ τοῦ ἐπὶ πλείστον αἰσχύνεσθαι*⁸⁶. Ο Χοσρόης έδειξε στο τέλος των διαπραγματεύσεων τη μεγαλοδωρία του και χαρμάζοντα για τις υποκριτικές ευαισθησίες της βυζαντινῆς Αυλῆς δέχθηκε ο δασμὸς να θεωρηθεῖ εφάπαξ καταβυλλόμενη χορηγία χάριν της συμφωνίας, *ὄνομα τῷ δασμῷ τὰς σπονδὰς θέμενος*⁸⁷. Η Κατερίνα Συνέλλη έχει δείξει ότι, από τον 6ο αιώνα και μετά παγιώνεται σταδιακά η χρήση του όρου «πάκτον» για να δηλώσει τις τακτικές συμβατικές

83. Το θέμα αυτό έχει αναλυθεί πολλές φορές. Βλ. ενδεικτικά R. C. Blockley, *East Roman Foreign Policy* 106 κ.ε. και H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike. Untersuchungen zu den Reformvorschlägen des Anonymus De rebus bellicis*. München 1988, 17 κ.ε.

84. Έχουμε πολλά παραδείγματα χρήσης του όρου αυτού στα έργα του Προκόπιου, αλλά και σε άλλους συγγραφείς. Έτσι εξηγείται π.χ. γιατί σε μια περίπτωση από τις βυζαντινο-περσικές σχέσεις στην πρόταση του Χοσρόη *δεῖν τούτων Ῥωμαίους τακτόν τι φέρειν ἐπέτειον Πέρσας*, οι Βυζαντινοί έντρομοι απαντούν: *Οὐκοῦν ὑποτελεῖς Πέρσαι βούλονται Ῥωμαίους ἐς φόρον απαγωγὴν ἔχειν*: *Υπέρο τῶν πολέμων* Π 10. Βλέπε την έκφραση στον ηλεκτρονικό *Thesaurus Linguae Graecae*.

85. Πρίσκος, αποσπ. 11, σελ. 278 Blockley. Την ίδια εποχή ο Σαλβιανός ειρωνεύεται τη θεωρία περί υπεροχής της αυτοκρατορίας έναντι των βαρβάρων, λέγοντας μεταξύ άλλων τα εξής: *aurum, quod pendimus, munera vocamus. Dicimus donum esse quod pretium est et quidem pretium condicionis durissimae ac miserimae: De gubernatione dei* VI 98 κ.ε.

86. *Υπέρο τῶν πολέμων* VIII 15, 6. Ο Ἰωάννης Ἐφέσου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 6, 24 Payne-Smith, περιγράφει τη συνομιλία του βυζαντινοῦ πρέσβη Ζημάρχου με τον χαγάνο των Αβάρων Σιζάβουλο το 569, κατά την οποία ο χαγάνος ρώτησε τον πρέσβη αν αληθεύει αυτό που του ανέφεραν οι Πέρσες, ότι δηλαδή οι Ρωμαῖοι ήταν υποτελεῖς τους γιατί πλήρωναν φόρο ως υποτελεῖς.

87. *Υπέρο τῶν πολέμων* VIII 15, 17. Πρβλ. και Π 10, 22-23. Εξάλλου ο Μένανδρος Προτίκτωρ, αποσπ. 8, παρουσιάζει τους Αβάρους να υπολογίζουν κατά τις διαπραγματεύσεις τους με τον Ιουστίνο Β'

υποχρεώσεις για παροχές που ανελάμβανε η αυτοκρατορία με την υπογραφή μιας συμφωνίας. Από την αρχική σημασία του όρου αυτού –πάκτον– ως συμφωνίας φτάσαμε λοιπόν στον περιορισμό της σημασίας και στην εξειδίκευσή της στις χορηγίες που η συμφωνία προέβλεπε να διακινήθουν –πάκτα = τακτές χρηματικές χορηγίες. Ο όρος γενικεύτηκε έτσι γιατί με τη σημασία αυτή ήταν ουδέτερος αλλά και εύλωτος⁸⁸.

ότι με τις απειλές τους θα πετύχαιναν ὥστε ἕκ τούτου ἀναγκασθήσονται Ῥωμαῖοι ὥσπερ ὑπόφοροι εἶναι Ἀβάρων. Ο Ιουστίνος απαντά ότι οὔτε δεηθεῖν ποτὲ τῆς καθ' ἡμᾶς συμμαχίας, οὔτε τί λήψεσθε παρ' ἡμῶν ἢ καθ' ὅσον ἡμῖν δοκεῖ, ὥσπερ δουλείας ἔρανον, καὶ οὐχ, ὡς οἴεσθε, φορολογίαν τινά.

88. Katerina Synellis, Die Entwicklung der Bedeutung des Terminus «πάκτον» im Rahmen der Entwicklung der “internationalen” Beziehungen von Byzanz vom 4. bis zum 10. Jahrhundert: *Studien zur Geschichte der Römischen Spätantike. Festgabe für Professor Johannes Straub*, ed. E. Chrysos. Athen 1989, 234-250.